

Гіроакі КУРОМІЯ

Голод 1932–1933 років в Україні та євразійська політика

Голод 1932–1933 років в Україні знищив мільйони людей. На думку багатьох дослідників (і не лише українців, а й зарубіжних спостерігачів), його створили штучно і використали, аби послабити національні прагнення українців¹. Одним із найважливіших наслідків Голоду стало те, що політичні лідери в Росії та Україні почали дедалі більше відчувати потребу «зміцнювати» Радянську Україну в містах і селах. Невдовзі після того, як у липні 1933 року вчинив самогубство Микола Скрипник, який уособлював радянську політику українізації, Микола Попов, тодішній секретар ЦК Компартії України, підкреслив цю потребу на доповіді перед діячами партії в Харкові:

Завдання підняти наше сільське господарство неможливо виконати, не виправивши попередньо помилок, допущених у національному питанні, не вигнавши буржуазних націоналістів із лав нашої Партії, з радянських культурних та сільськогосподарських закладів, колгоспів та інших установ, не мобілізувавши всю Партію на боротьбу з націоналізмом, не працюючи ще більше, щоб виховати народ у дусі інтернаціоналізму. [...] Гостріше, ніж будь-коли, перед нами стоїть завдання перетворити Радянський Союз на неприступну фортецю, яка була б готова дати відсіч будь-якій спробі ворогів зі Сходу чи з Заходу напасти на нас. Тепер це завдання постало перед

1 Див., напр., звіти німецьких дипломатів у: *Der ukrainische Hunger-Holocaust: Stalins verschwiegener Völkermord 1932/33 an 7 Millionen ukrainischen Bauern im Spiegel geheimgehaltener Akten des deutschen Auswärtigen Amtes* / Hg. D. Zlepko. Sonnenbühl, 1988. S. 261. А також звіти італійських дипломатів у: *Graziosi A. Lettres de Kharkov: La famine en Ukraine et dans le Caucase du Nord à travers les rapports des diplomates italiens 1932–1934* // *Cahiers du Monde russe et soviétique*. 1989. Vol. 30. № 1–2. P. 57–61, 69–70.

нами в Радянській Україні [...] зробити Радянську Україну зразковою радянською республікою².

«Зміцнити» країну в такий спосіб означало очистити її від націоналістичних елементів і зробити Радянську Україну «зразковою республікою», «непрístupною фортецею». Як чітко дав зрозуміти Попов, непрístupна українська фортеця потрібна була для того, щоб охороняти країну від ворогів «зі Сходу й Заходу». 1933 року фантом зовнішнього ворога був постійно присутній в Україні, а в пізніші роки став іще загрозливішим. Саме цей фантом і визначав політичний розвиток Радянської України після Великого Голоду.

Загрозу війни Москва використовувала для власних політичних цілей іще з часів закінчення громадянських сутичок 1920 року. Втім, на початку 1930-х у політиці відбулися різкі зміни: після вторгнення Японії до Маньчжурії 1931 року і заснування Манчжоу-го, маріонеткової держави, підконтрольної Японії, 1932 року Японія та Радянський Союз зіткнулися, і війна на Сході стала набагато більш імовірною. Крім того, антикитайські заколоти в Синьцзяні (китайському Туркестані) дуже турбували Москву. Вони відбувалися під час Великого Голоду, від якого радянський Казахстан, що межував із Синьцзяном, постраждав у пропорційному відношенні більше, ніж Україна від голоду того самого періоду. Сталін підозрював, що до синьцзянських повстань доклали руку японці. А ще побоювався одночасного нападу поляків та японців. Японія відхилила багаторазові пропозиції Радянського Союзу підписати пакт про ненапад, тож СРСР узявся шукати підтримки в Польщі, Естонії, Латвії та Фінляндії; між січнем та серпнем 1932 року було підписано пакти про ненапад із кожною з цих країн. Та в той самий час 1932 року почали погіршуватися відносини з Німеччиною, яка дедалі наполегливіше провадила власну зовнішню політику.

Після підписання у липні 1932 року пакту про ненапад між Польщею і Радянським Союзом у Східній Європі прискорилося руйнування повоєнного порядку, що його було визначено Рапальським договором. Договір підписали дві держави, виключені з Версальської системи: Німеччина й Радянський Союз. Принаймні так це розуміли в Німеччині. Німецькі дипломати вважали, що станом на 1934 рік,

2 Цит. за: *Mace J. E. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine 1918–1933. Cambridge, Mass., 1983. P. 299.* Згодом, 17 червня 1937 року, Попова заарештували за звинуваченнями в «підбурюванні до антирадянського бунту». Під час допиту Попов указав на багатьох важливих політичних діячів України, зокрема на Всеволода Балицького, Менделя Хатаєвича, Панаса Любченка. Попова стратили в лютому 1938 року. Див.: *Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ, 1993. С. 221–222.*

того дня, коли було підписано пакт [радянсько-польський], Рапальський договір перестав існувати, адже фактично сутністю політики, згідно з цим документом, була заява [Георгія] Чічеріна [Народного комісара закордонних справ] перед [Ульрихом фон] Брокдорфом-Ранцау [послом Німеччини в Москві] про те, що у разі конфлікту Німеччини з Польщею до радянського кордону буде підтягнуто не менше 15 польських дивізій. Радянсько-польський пакт було підписано *задовго до того*, як до влади прийшли нацисти³.

У новому розвитку міжнародних відносин Україна відігравала центральну роль, важливішу, ніж віддалені Казахстан і Синьцзян, до яких капіталістичні країни не мали доступу. Натомість Україна була близько. На жаль, в історіографії міжвоєнної політичної історії ролі України здебільшого не приділяли уваги. У часи голоду Німеччина почала розігрувати «українську карту»: після укладення польсько-радянського пакту ця країна була рішуче налаштована поставити питання незалежності України⁴. Проникливий американський дипломат доповідав з Берліна, що польсько-радянський пакт став причиною «більш ніж об'єктивної зацікавленості Німеччини підтримати рух за незалежність в Україні»⁵. Ба більше, відновлення дружніх стосунків між Польщею і Советами стало поштовхом до того, щоби Німеччина спробувала відновити стосунки з Францією. У той же час німецькі дипломати намагалися схилити поляків укласти франко-німецько-польську угоду, щоби перекроїти повоєнну карту коштом Литви й Радянського Союзу (радянської України і радянської Білорусі).

Саме в 1932–1933 роках, під час Великого Голоду, Німеччина зміцнила зв'язки з ОУН на еміграції і заручилася підтримкою організації у шпигунстві проти Радянського Союзу⁶. У роки голоду Москва все більше потерпала від побоювань, що попри пакт про ненапад Польща може зрештою стати на бік Німеччини, а отже — проти Радянського Союзу.

Хай як далеко від європейських кордонів Радянського Союзу була Японія, її фантом не полишав західних теренів СРСР. Після «польсько-радянського зближення» деякі українці, розчарувавшись в Польщі, звернулися по допомогу до Японії, вважаючи, що війни між Японією і Союзом не уникнути. І Японія охоче підтримувала українців — на заході

3 Записано радянським дипломатом 1934 року. Цит. за: Ken O. *Collective Security or Isolation: Soviet Foreign Policy and Poland, 1930–1935*. Sankt-Petersburg, 1996. P. 39, 52.

4 Там само. P. 34–35.

5 *National Archives and Records Administration* (Washington, D. C.) [NARA]. Т. 1243. Архів 9. 760. 6111/50.

6 *Веденев Д. В., Биструшкін Г. С.* Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка українських націоналістів та УПА (1920–1945). Київ, 2006. С. 111.

та на Далекому Сході. Радянський Союз знав про цю діяльність, почасти тому, що радянські агенти проникли до багатьох груп українців на еміграції⁷. До того ж голод у Радянській Україні, схоже, стурбував численних етнічних українців на радянському Далекому Сході⁸. Відтак українські угруповання за кордоном активно зацікавилися тамтешніми українцями як політичною силою. Москва почала побоюватися, що останні порозумілися з Японією на ґрунті створення далекосхідної української держави, відокремленої від Росії. У лютому 1933 року у Варшаві військовий аташе Японії таємно зустрівся з представниками українських організацій на еміграції, щоб обговорити це питання. Вочевидь, на зустрічі також був присутній шеф польської розвідки («Двуйки») і представники грузинського визвольного руху. (Польська влада згодом заперечила, що шеф польської розвідки був учасником переговорів⁹.) Японія розробляла питання незалежності українських земель і в цій активності мала позмагатися з Німеччиною, бо вже влітку 1932 року до Маньчжурії за фінансової підтримки Третього Райху було відряджено двох представників консервативної групи гетьмана Скоропадського¹⁰. (Польща також довго вела переговори з українськими еміграційними колами в різних частинах Європи, пропонуючи підтримку в боротьбі за незалежність¹¹.) Для Москви ситуацію ускладнювало ще й те, що Японія та Польща вже віддавна тісно співпрацювали у шпигунстві проти Радянського Союзу. Варто зазначити, що про військові маневри Радянської армії в Україні, які було проведено з 30 серпня по 4 вересня 1934 року, польський консул у Києві доповідав у Варшаві як про «демонстрацію, спрямовану проти зарубіжних країн, зокрема проти Японії!»¹²

Лише в цьому контексті міжнародної політики можна належно зрозуміти Великий Голод 1932–1933 років та його наслідки. Водночас євразійський політичний розвиток 1930-х років годі зрозуміти, якщо не брати до уваги Україну й Голод.

7 *Kuromiya H. The Soviet Famine of 1932–1933 Reconsidered // Europe-Asia Studies. 2008. Vol. 60. № 4. P. 672.*

8 На той час на радянському Далекому Сході мешкало понад мільйон українців, які мігрували туди переважно ще перед революцією.

9 *Centralne Archiwum Wojskowe (Warszawa) [CAW]. I. 303. 4. 5515* (меморандуми, підготовлені навесні 1933 року капітаном «Новачеком» для «Двуйки»).

10 *Там само.*

11 Про діяльність Польщі в українських колах у 1933 році див.: *Maj I. P. Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie 1926–1939. Warszawa, 2007. S. 115–116.*

12 *Российский государственный военный архив [РГВА]. Ф. 308к. Оп. 3. Спр. 314. Арк. 207* (звіт польського дипломата Й. Каршо-Седлевського від 13 вересня 1934 року. Цей фонд — зібрання польських документів, які загарбав Радянський Союз і які досі зберігаються в Москві. Див. також: *Włodarkiewicz W. Przed 17 września 1939 roku: Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921–1939. Warszawa, 2002. S. 132.*

* * *

Економіка України порівняно швидко відновилася після голоду. 1933 рік був достатньо врожайним. Але голод насправді не зник за одну ніч. Людей не полишали страхи за дітей, яких викрадали, щоби з'їсти; торговців і далі заарештовували за підозрою в тому, що вони продають людське м'ясо на базарі. Боячись нападів, комуністи їздили сільською місцевістю озброєні. У липні 1933-го, згідно зі звітом японського консульства в Одесі, топографа, якого відправили до села Новоукраїнка (на північ від портового міста), вбили та з'їли селяни. Та все ж постачання продовольства суттєво покращилося, і настроїв населення відповідно поліпшився¹³.

Найважливішим здобутком було те, що завдяки економічному підйому на початку 1935 року було скасовано карткову систему. Середина 1930-х була економічно сприятливим часом, коли величезні інвестиції у промисловість, здійснені наприкінці 1920-х — на початку 1930-х, нарешті почали приносити прибуток. Відтак 1934, 1935 та 1936-й було названо «трьома хорошими роками».

Втім, голод не відступав, затримки у виплаті заробітної плати були звичною справою, відбувалися страйки. Наприклад, польський консул у Харкові доповідав про страйк двірників і консьєржів, що відбувся 17 серпня 1935 року, в один з трьох «хороших» років. Попри те, що ці люди працювали 24 години на добу й виконували функції підтримання правопорядку, їхня платня була мізерною. Отже, вони зажадали підвищення й відмовилися замітати і поливати вулиці впродовж цілого дня. Проте вже увечері очільників страйку заарештували, і наступного дня працівників вигнали на роботу. За кілька тижнів перед тим так само страйкували робітники харківського заводу «Серп і молот», вимагаючи підняти їм зарплатню. Результати були аналогічними: очільників заарештували, а працівників відправили назад на роботу¹⁴.

Втім, акції протесту серед робітників промисловости в Україні (як і в усьому Союзі) стали вкрай рідкісним явищем. Роки Голоду 1932–1933 років були останнім періодом, коли люди у містах чи селах вдавалися до відкритих акцій спротиву. Після того жорстка урядова реакція майже повністю загнала невдоволених у підпілля. Проте

13 Звіт консула Танаки, датований 1 вересня 1933 року: *Bōeichō Bōei Kenkyūjo Toshokan* (Токіо), Kaigunshō kōbun bikō. 1933. D. 12. Польські звіти дипломатів та розвідки містять радше негативну інформацію про відновлення України в 1934–1935 роках. Див.: *Kuśnierz R. Pomóg w "Raju Bolszewickim": Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu*. Toruń, 2008. S. 163–164, 167, 171, 177.

14 Звіт консула Сосницького від 20 серпня 1935 року: *РГВА*. Ф. 308к. Оп. 6. Спр. 21. Арк. 287.

1934 року польський розвідник доповідав із Харкова, що він відчуває в повітрі «страх, невдоволення й мовчазний бунт»¹⁵. Ці настрої виражалися в різноманітних формах, зокрема у «контрреволюційних» піснях і анекдотах. 1935 року на стінах магазинів Торгсін (ці заклади приймали плату в твердій валюті) у Харкові хтось потай залишив напис, у якому було розшифровано «Торгсін» («Всесоюзное объединение по торговле с иностранцами») як «Товарищи организуйтесь, Россия гибнет, Советы истребляют народ». Такі настінні написи негайно стирала міліція¹⁶.

Багато радянських людей вважали, що в середині 1930-х років новий радянський уряд почав відтворювати автократію, на зміну якій прийшов сам: він не терпів свободи самовираження, совісті чи зібрання. Не було місця політичному волевиявленню, крім того, яке санкціонувала Москва. За таких умов, як і в пізньоцаристський період, єдино можливий вихід люди вбачали у зовнішній війні. Мовляв, війна дестабілізує країну, і це своєю чергою створить можливість для повторення революції. Спогад про те, як революція 1905 року вибухла під час російсько-японської війни, не потьмянів у пам'яті до кінця царату. Такою самою ідеальною нагодою більшовики вважали Першу світову війну, мріючи перетворити імперіалістичну війну на революційну. І їм це вдалося.

За умов тогочасної диктатури сподівання на війну як єдино можливий каталізатор стали навіть серйознішими. У червні 1933-го італійський консул у Харкові доповідав про очікування місцевого інформатора про інтервенцію Японії: «Що ж до наших сподівань, то вони зводяться до надії на вторгнення японців...»¹⁷. Звіти німецьких дипломатів 1933–1934 років також свідчать, що голод, а після цього прихід Гітлера до влади в Німеччині стали причиною виникнення у населення Радянської України (особливо в етнічних німців) сподівання на іноземне втручання¹⁸. Так само в серпні 1935 року польський консул передав до Варшави поширену в Харкові думку (антисемітську за настроєм), що інтервенція ззовні була єдиним виходом: «Нехай почнуть воювати за кордони, тоді ми знищимо тих єврейських комуняк»¹⁹.

15 *Kuśnierz R. Pomór w "Raju Bolszewickim".* P. 167.

16 *РГВА. Ф. 308к. Оп. 6. Спр. 21. Арк. 288* (доповідь польського консульства в Харкові). Однак польська *placówka* в Харкові доповідала 1934 року, що навіть у магазинах «Торгсін» були порожні полиці. Див.: *Kuśnierz R. Pomór w "Raju Bolszewickim".* S. 167.

17 *Graziosi A. Lettres de Kharkov.* P. 70.

18 *Der ukrainische Hunger-Holocaust.* S. 251, 306. Що ж до того, як українці вбачали рятівників у Німеччині й Польщі, див. також: *Kuśnierz R. Pomór w "Raju Bolszewickim.* S. 136.

19 *РГВА. Ф. 308к. Оп. 6. Спр. 21. Арк. 289.*

Вважаючи український націоналізм украй небезпечним, Сталін атакував його заздалегідь: вождь підозрював, що українські націоналісти хочуть вступити у змову з Польщею, Німеччиною та Японією, аби здобути незалежність від Радянського Союзу. Відтак від 1933 року осіб, яких запідозрили в націоналізмі (а їх було дуже багато), арештовували як сепаратистів та іноземних шпигунів. Подібно до всіх попередніх і наступних показових судових процесів, зорганізованих Сталіним (від Шахтинської справи 1928 року до суду над «Спілкою визволення України» 1930-го і трьох московських судових процесів 1936–1938 років), кілька сенсаційних справ за підозрою в націоналізмі, що відбулися тоді в Україні (найважливішою з-поміж них була справа УВО — «Української військової організації»), було побудовано на звинуваченнях у змові з іноземними державами й антирадянськими організаціями на еміграції, що їх ці держави підтримували²⁰. Втім, доказів, що така змова справді існувала, не було. Сталін просто завдав попереджувального удару. Для вироку вистачало найменших підозр чи навіть імовірності того, що звинувачений брав участь у змові. Хай би якими сильними були в той час українські націоналістичні настрої, самі по собі вони не могли становити серйозної політичної загрози. Такої самої думки дотримувалися і німецькі дипломати²¹. Для Сталіна найбільшою загрозою були іноземні капіталістичні країни. Про це свідчить його промова на XVII з'їзді партії на початку 1934 року:

В Україні ще недавно ухил до українського націоналізму не становив основної загрози, але коли перестали з ним боротися й дали йому розростися до того, що він зімкнувся з інтервенціоністами, цей ухил став основною небезпекою²².

Іншими словами, Сталін визнав, що український націоналізм як такий не був дуже небезпечним, та коли він начебто почав тісно співпрацювати з «інтервентами» (які активізувалися внаслідок голоду в Радянському Союзі), то переріс у серйозну загрозу для СРСР²³.

Та все ж українські національні настрої стали об'єктом безжальних нападів — їх вважали рівносильними зраді. Відтак у Харкові, Києві та інших українських містах почалися заходи з підтримки російської мови, а українську почали використовувати менше²⁴. Щоб

20 Шаповал Ю. Україна 20–50-х років. Гл. 7–8. Див. також аналіз цих справ німецькими дипломатами: *Der ukrainische Hunger-Holocaust*. S. 232–233.

21 *Der ukrainische Hunger-Holocaust*. S. 239–241.

22 Сталін І. В. Сочинения. Москва, 1953. Т. 13. С. 362.

23 Куромія Н. The Soviet Famine of 1932–1933 Reconsidered. P. 672–673.

24 Зверніть увагу на спостереження німецьких дипломатів 1933 та 1934 років: *Der ukrainische Hunger-Holocaust*. S. 183, 287–288, 304.

«зміцнити» українські області, що прилягали до західних кордонів, Сталін 1934 року переніс столицю України з Харкова до Києва. Дивно, що з посиленням загрози війни Сталін вирішив перенести столицю ближче до кордону, а не якнайдалі від нього. Схоже, Сталін справді мав намір політично «зміцнити» Київ та навколишні регіони неподалік від кордонів. Для Сталіна зміцнити Київ означало зробити його радше советським, ніж національним (українським). З етнічного й культурного погляду це місто було більш українським, ніж Харків. «Українськість» Києва Сталін вважав політичною слабкістю. Отже, повністю не позбавляючи столицю (та інші українські міста) етнографічної й фольклорної «українськості», Сталін прагнув радянізувати їх значно більше: посилюючи контроль з Москви.

* * *

«Зміцнення» України означало щось більше, ніж наступ на українські націоналістичні настрої. Насправді ця атака була, мабуть, не найважливішою частиною всієї історії. Хоча український націоналізм був серйозною політичною загрозою, у роки після Великого Голоду етнічні українці загрожували Союзові не більше, ніж решта етнічних груп, а надто етнічні поляки й етнічні німці. До 1933 року Москва провадила політику українізації, щоб одночасно гарантувати громадянський мир у Радянській Україні й заручитися політичною підтримкою етнічних українців, що мешкали в Польщі та інших західних сусідніх державах. Великий Голод та наступ на український націоналізм практично звели нанівець цю політику²⁵. Ще одним поштовхом до формування нової зовнішньої позиції стали геополітичні міркування Сталіна. Зміни в його стратегічному мисленні простежити важко, бо він зазвичай тримав свої думки при собі. Проте на час вторгнення Японії до Маньчжурії Сталін вочевидь уже мав плани, що виходили за межі Рапальського договору з Німеччиною. У серпні 1931 року, тобто незадовго до маньчжурського інциденту, Сталіна розчарувало те, що радянський уряд (особливо Комісаріят закордонних справ) чинив опір укладенню пакту про ненапад з Польщею. Відтак вождь розкритикував «поширену манію вузьколобого “антиполонізму”», стверджуючи, що нарком Максим Літвінов може піти на поступки «так званій “громадській думці” й відкинути це як дрібницю», але «пакт про ненапад — “це дуже важлива справа, яка практично визначає питання миру (на наступні два-три роки)”»²⁶. Насправді такий пакт означав би важливий

25 Переконливий виклад подано у: *Snyder T. Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine*. New Haven, 2005.

26 *The Stalin-Kaganovich Correspondence 1931-1936* / Ed. by R. W. Davies, O. V. Khlevniuk, E. A. Rees. New Haven, 2003. P. 68.

зсув у стратегічному мисленні керівників Радянського Союзу. Він міг свідчити, як зауважив дехто з тодішніх оглядачів, що Радянський Союз фактично визнав за Польщею право володіти Західною Україною і Західною Білоруссю (хоча Сталін у будь-якому випадку знайшов би спосіб заявити про власні права на них). Це був би також натяк на співпрацю з Польщею (і Францією, яка завжди була захисником Польщі) проти Німеччини, що призвела би до скасування Рапальської угоди з Німеччиною, у якій Польща виступала їхнім спільним ворогом. Сталін, вочевидь, розумів, якою загрозою була Німеччина, що піднімала голову.

Щоб гарантувати безпеку з боку країн, які безпосередньо межували з Союзом (зокрема з боку Польщі), Сталін уперто наполягав на своєму. В обхід офіційних дипломатичних кіл він найняв Карла Радека (1885–1939), старого троцькіста, який розкався, на посаду особистого дипломатичного радника²⁷. Той віддавна був посередником для Польщі й Німеччини, членом соціал-демократичних партій Німеччини та Польсько-Литовської держави ще від 1917 року. Єврей Радек народився у Львові, навчався в Ягелонському університеті в Кракові, любив польський романтизм (особливо Адама Міцкевича) і мріяв про незалежність Польщі. Після Жовтневої революції він переїхав до Росії та вступив до більшовицької партії. Як інтернаціоналіст Радек відкрито і потай брав участь у підготовці комуністичної революції в Німеччині 1918–1920 років і 1923 року.

Головною метою Сталіна було відокремити Польщу від Німеччини та Японії і затягти її до сфери радянського впливу. Радек, у якому Сталін, поза сумнівом, підозрював прихованого полонюфіла, ідеально надавався для цієї роботи. Польща розуміла, як відчайдушно Радянський Союз потребував пакту про ненапад з огляду на загрозу з боку Японії й Манчжоу-го. (Ба більше, у 1933–1934 роках Сталіна серйозно турбувало, що антикитайське повстання в Синьцзяні, китайському Туркестані, може підтримати Японія. Сталін був так сильно стурбований, що, відкидаючи прохання Комінтерну і ОГПУ, підтримав не повстанців, а китайський уряд і навіть потай відправив у Синьцзян радянські збройні сили, аби допомогти придушити повстання²⁸.) Польща підписала пакт про ненапад з Радянським Союзом у липні 1932 року. Втім, навіть тоді Сталін підозрював, що його може не ратифікувати польський уряд. Коли 27 листопада 1932 року пакт було нарешті ратифіковано і за два дні

27 Про роль Радека як особистого дипломата Сталіна див. у: *Кен О. Карл Радек и бюро международной информации ЦК ВКП (б), 1932–1934 гг. // Cahiers du Monde russe. 2003. Vol. 44. № 1.*

28 Див.: *Kuromiya H. The Soviet Famine of 1932–1933 Reconsidered. P. 670–671.*

укладено аналогічний пакт про ненапад із Францією, це стало величезним тріумфом для Сталіна (й Радека).

Дуже скоро після цього Сталін почав згортати політику українізації. Це був логічний результат його міжнародної політики, оскільки «українізація» більше не виправдовувала свого міжнародного призначення. (А також, на Сталінову думку, перестала виконувати функцію підтримання внутрішнього миру.) Нападаючи на (удаваних) українських націоналістів у Радянській Україні, Сталін ніби заохочував Польщу рішучіше, ніж раніше, атакувати українських націоналістів у Польщі. (Польща справді вдавалася до репресій проти українських націоналістів.) Щоб послабити (і зрештою роз'єднати) Радянський Союз, Польща заплющувала очі на підривну діяльність українських націоналістів щодо Радянської України, ба навіть підтримувала їхні ініціативи. Справді, українські націоналісти використовували Польщу як стартовий майданчик для шпигування й підривної роботи на теренах Радянської України²⁹. Поки деякі радянські очільники сподівалися, що Польща, яка вже вдосталь мала проблем з українцями, тепер розбереться з ними жорсткіше, ніж завжди, інші не могли позбутися підозри, що Польща досі не полишила надії відродити Річ Посполиту. І вона таки не забувала про свій великий антисоветський міжнародний проєкт під назвою «прометеїзм»³⁰.

Навіть після ратифікації пакту з Польщею Сталін боявся, що ця угода не гарантує достатньою мірою безпеки для Радянського Союзу: адже в ній просто було задекларовано, що жодна зі сторін не вдаватиметься до військової сили для вирішення проблем, які між ними виникатимуть. Сталін не вбачав у Польщі, крихітній порівняно з Радянським Союзом, великої загрози, хоча небезпека була й чимала. Основною його мішенню була Німеччина, країна зі значно потужнішим військовим потенціалом і безмірними амбіціями. Вождь боявся, що Польща може стати перевалочним пунктом для нападу Німеччини на Радянський Союз, і згодом, під час і після Другої світової, не раз підкреслював це в розмовах з польськими, британськими та французькими політиками. Німецькі дипломати в Україні чудово розуміли, що основним клопотом Радянського Союзу була Німеччина та її плани щодо військового вторгнення до Союзу, з Україною в центрі³¹. А прихід до влади в Німеччині людини, яка оголосила більшовизм своїм смертельним ворогом, лише

29 Яскраві спогади про перехід кордонів українськими націоналістами див., напр., у: *Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*. Warszawa, 1971. P. 110–115.

30 Див.: *Mikulicz S. Prometeizm...*; *Snyder T. Sketches from a Secret War...*; *Ruch prometejski w Polsce / Oprac. A. Grzywacz, G. Mazur // Zeszyty Historyczne*. 1994. T. 110.

31 Доповідь, датована листопадом 1933 року з Києва: *Der ukrainische Hunger-Holocaust*. S. 243–244.

підіграв страхи Сталіна. Отже, протягом 1933 року, за допомогою свого особистого емісара Радека, Сталін схилив Польщу до тіснішого альянсу проти Німеччини³².

Радек доклав усіх зусиль. Як колишній троцькіст, він добре знав, що його політичне життя залежало від результату цієї особливої місії, що її поклав на нього Сталін. Ситуація 1933 року була, напевно, сприятливою для Польщі. Тогочасний польський оглядач зазначав (у листопаді 1933 року), що Польща «схильна була вважати, що зараз у нас найбільш підходящий більшовицький уряд з усіх можливих» і що «були вагомні причини для того, що Росія [Радянський Союз] була надто зайнята на Далекому Сході, щоби прагнути конфліктів з Польщею»³³. Парадоксально, але факт: Сталін тероризував етнічних поляків, аби схилити Польщу до тісніших зв'язків з Радянським Союзом³⁴. Німецькі дипломати здивувалися, виявивши 1933 року, що, незважаючи на пакт про ненапад між Польщею і Радянським Союзом, становище етнічних поляків у Союзі зовсім не покращилося і що фактично етнічних поляків — і тих, які посідали провідні посади, і «пересічних радянських громадян» — заарештовували в Україні частіше, ніж етнічних німців³⁵. 98 відсоткам етнічних поляків, які хотіли виїхати з Радянського Союзу, було відмовлено у наданні віз³⁶. Німецькі дипломати також відзначали, що радянська пропаганда почала звертати посилену увагу на те, що Польща нібито хоче розширити свою територію аж до Дніпра в радянській Україні. Пропаганда мала переконати поляків, що Німеччина та Японія ніколи не сприйматимуть Польщу як рівного партнера і що ці дві країни просто використовуюва-

32 Погляд поляка на персональну дипломатію Сталіна за посередництва Радека див. у: *Miedziński B. Droga do Moskwy // Kultura. 1963. № 188; Eusdem. Pakty wilanowskie // Kultura. 1963. № 189–190.*

33 *Dyboski R. Polish-Soviet Relations // International Affairs. 1934. Vol. 13. № 2. S. 235, 238.* Подібні думки, що їх висловлювали науковці у 1990-х роках, див. у: *Gregorowicz S., Zacharias M. J. Polska — Związek Sowiecki. Stosunki polityczne 1925–1939. Warszawa, 1995. S. 87.*

34 Подібні парадокси були звичними для радянської дипломатії. Один німецький дипломат записав таке враження: «Наприкінці березня [1935], у розпалі надзвичайно жорстокої антинімецької кампанії, через яку навіть чиновники Народного комісаріату закордонних справ уникали розмов із нами, Карл Радек публічно запропонував пакт на знак примирення». *Hilger G., Meyer A. G. The Incompatible Allies: A Memoir-History of German-Soviet Relations 1918–1941. New York, 1953. P. 278.*

35 Доповідь від січня 1934 року у: *Der ukrainische Hunger-Holocaust. S. 245, 253.* З другого боку, німецькі дипломати скаржилися на те, що до тих часів німецька мова була першою в українських академічних колах, але в тридцятих роках відступила на третій план після англійської і французької. *Ibid. C. 252.*

36 *Holodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu / Oprac. J. J. Bruski. Warszawa, 2008. S. lxi.*

ли її для власних егоїстичних цілей³⁷. Усе вказує на те, що припущення німецьких дипломатів були слухними.

1933 року Сталін наказав заарештувати в Москві кількох польських комуністичних лідерів. (Принаймні двоє з них у в'язниці наклали на себе руки³⁸.) Безперечно, це потішило Варшаву, де ситуацію описали як «кризу польської комуністичної партії». Аналогічно Сталін сфабрикував справу «Польської військової організації» (POW, створеної Юзефом Пілсудським 1914 року і розформованої після 1921 року) і наказав заарештувати численних поляків у Радянському Союзі³⁹. Це правда, що Польща не припинила підривної діяльності проти Радянського Союзу. Вона навіть цікавилася колишніми членами POW як потенційними диверсантами і складала детальні списки етнічних поляків в Україні, щоб за необхідності використати їх⁴⁰. Майже не виникає сумнівів у тому, що Сталіна ознайомили з такими діями Варшави. Депортації етнічних поляків із прикордонних областей почалися 1933 року і пізніше набрали обертів⁴¹.

Зламати недовіру Польщі до Радянського Союзу було важко. Так само й Союз не міг довіряти Польщі. Через Голод 1932–1933 років в Україні Радекова місія опинилася під загрозою. У травні 1933 року польські дипломати запитали його про голод в Україні. «Ну то й що?» — відповів він. Навіть якщо вони мали рацію, і в Україні справді був Великий Голод, і навіть якщо за цей час померло 2 мільйони людей, це означало лише, що населення Радянського Союзу становитиме не 180, а 178 мільйонів!⁴² У той самий час Радек не прогавив нагоди погрожувати Польщі. У червні 1933 року, торкаючись «української проблеми», він сказав польському журналістові в Москві, що «будь-яку активність ваших людей на цій території [радянської України] ми будемо розцінювати як свідоме чи несвідоме виконання планів *Німеччини на сході*»⁴³.

37 Доповідь від грудня 1934 року з Харкова. *Ibid.* S. 306.

38 Див. доповідь польського посольства від 11 грудня 1933 року до Варшави: *РГВА*. Ф. 308к. Оп. 19. Спр. 31. Арк. 81.

39 *Iwanow M.* Pierwszy naród ukarany: Stalinizm wobec polskiej ludności kresowej (1921–1938). Warszawa, 1991. S. 141–145.

40 *РГВА*. Ф. 308к. Оп. 3. Спр. 230, 257 (дані про окремих етнічних поляків в Україні, зібрані польськими дипломатами).

41 Про депортацію етнічних поляків 1933 року див.: *Kuśnierz R.* Pomóg w “Raju Bolszewickim”. S. 133. Тим полякам на прикордонних територіях, яким не вистачало їжі, майже не допомагали. Натомість усі ресурси було спрямовано на спорудження шляхів, вочевидь для військових цілей. *Ibid.* S. 177.

42 *Miedziński B.* Droga do Moskwy. S. 82.

43 *Archiwum Akt Nowych.* Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Sygn. 6748a. S. 57. Повний текст Радекової ремарки наведено у: *Hołodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu.* S. 296–298.

Польща намагалася уникнути конфронтації з Радянським Союзом. Справді, попри те, що польському урядові було добре відомо про голод в Україні, і що інформація про тамтешні події могла би відвернути увагу «проблемних» українців у Польщі від польського уряду, керівництво країни не стало активно поширювати звістки про Великий Голод. У жовтні 1933 року український націоналіст Микола Лемик убив працівника радянського консульства у Львові Алексея Майлова (Лемик не знав, що Майлов був на службі ОГПУ), протестуючи проти Голодомору й червоного терору в Радянській Україні. Коли справа про вбивство потрапила до суду, польський суд не дозволив захистові надати інформацію про «нинішній стан речей [тобто про голод] в Україні»⁴⁴. Крім того, через своїх дипломатів польський лідер Юзеф Пілсудський запевнив Сталіна, що Польща ніколи не об'єднуватиметься з Німеччиною проти Радянського Союзу. Радек почувався оптимістично і навіть написав у липні 1933 року доповідь про те, що в зовнішній політиці Польщі відбувся реальний зсув на користь чесної співпраці з Радянським Союзом⁴⁵.

Як виявилось, Радек помилився. У січні 1934 року Гітлер з Пілсудським підписали договір про ненапад. Вони перехитрили Сталіна, який, як вважає дехто, повірив у Радекову оптимістичну версію польського стратегічного мислення⁴⁶. Польща наполягала на необхідності провадити «збалансовану дипломатію» між Німеччиною та СРСР і в травні 1934 року ще на десять років поновила пакт про ненапад з Радянським Союзом від 1932 року. Утім, Сталінову довіру Радек утратив. Сталін не міг позбутися підозри, що німецько-польська угода включала таємний пункт про відокремлення України від Радянського Союзу, коли настане слушна пора⁴⁷. У 1944 році під час розмови з польським економістом і дипломатом Оскаром Ланге Сталін звинуватив довоєнний польський уряд у тому, що той виношував таємні плани про розширення Польщі до Дніпра, нацьковуючи Німеччину на Радянський Союз⁴⁸.

Таємна Сталінова дипломатія ґрунтувалася на його вірі в особисті, а не відкриті й офіційні домовленості. Саме такий метод вождь застосовував надалі у взаєминах з Німеччиною Гітлера. Розповідають, що одного

44 *Kuśnierz R.* Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933). Toruń, 2005. S. 220–221. Див. також: *Kuśnierz R.* Głód potępienia // *Wprost*. 2007. № 10.

45 *Кен О.* Карл Радек. С. 161.

46 *Krivitsky W. G.* I was Stalin's Agent. London, 1939. P. 28–29. Згідно з Кривицьким, закордонний відділ ОГПУ вважав інакше і не погоджувався з Радеком та Сталіним.

47 Див.: *Kornat M.* Polityka równowagi 1934–1939: Polska między Wschodem a Zachodem. Warszawa, 2007.

48 *Сталин и Польша. 1943–1944 годы. Из рассекреченных документов российских архивов* // Новая и новейшая история. 2008. № 3. С. 135.

разу Сталін сказав: «Пілсудський — він і є вся Польща»⁴⁹. Так вождь повідомляв, що може вести справи з Пілсудським як із політичним партнером. Справді, Сталін домагався укладення угоди з польським лідером, але не встиг досягти бажаної мети — Пілсудський помер. Після цього у Польщі Сталін не знайшов лідера, з яким можна було би мати справу. Відтак після смерті Пілсудського 1935 року Польща для Сталіна практично перестала існувати. У міжнародному контексті того часу це означало, що цій країні судилося бути знищеною в інтересах Радянського Союзу. Пророчими виявилися слова радянського посла в Польщі Якова Давтяна, сказані 1934 року американському послуві Джону К'юдехі: «маю сумніви щодо того, чи здатна Польща існувати як незалежна держава»⁵⁰.

Грандіозний Радеків провал також кинув довгу тінь на радянську розвідку. Численних поляків, зокрема тих, кого завербували Ленін і Фелікс Дзержинський і які працювали в ОГПУ/НКВД і військовій розвідці, Сталін та його поплічники почали підозрювати в нелояльності⁵¹. Зрештою й самого Радека звинуватили в тому, що він — іноземний шпигун. Ця людина роками виконувала безцінну для Сталіна працю, але згодом він став свідком того, як численних «старих більшовиків» звинувачували в іноземному шпигунстві, а потім був сам убитий у в'язниці 1939 року.

* * *

«Зміцнення України» вилитося в терор, спрямований проти етнічних поляків, німців та інших національних груп, які потрапили під підозру, «ворожих націй», за висловом Тери Мартина, а також у винищення «українських націоналістів»⁵². Великий Голод 1932–1933 років змусив їх шукати притулку і допомоги за кордоном. Також вони зверталися до німецьких, польських та інших іноземних дипломатичних представництв в Україні та інших регіонах Союзу⁵³. В ОГПУ/НКВД

49 САУ. І. 303. 4. 3158 (запис зустрічі з Радеком підполковника Заборовського від 13 березня 1936 року).

50 NARA. T. 1243. Roll 8. 760с.6/682 (датовано 4 грудня 1934 року).

51 Див.: *Пачинский А., Тумчис М. Щит, расколотый мечом: НКВД против ВЧК. Москва, 2001. Роки Великого Голоду збіглися в часі зі значними невдачами в роботі радянської військової розвідки за кордоном. Найкраще їх обговорено в: *Энциклопедия военной разведки. Москва, 2004. С. 54–60.**

52 *Martin T. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. Ithaca — New York, 2001.*

53 Яскраве свідчення того, як етнічні німці в Україні зверталися до представницьких організацій Німеччини в Україні, наведено у праці: *Hencke A. Erinnerungen als Deutscher Konsul in Kiew in den Jahren 1933–1936. München, 1979. Про життя етнічних німців в Україні під час Голоду 1932–1933 років див.: *Vossler R. J.**

ретельно відстежували всіх, хто відвідував ці установи. Введення 1933 року системи внутрішніх паспортів, яку покликала до життя криза голоду, слугувало своєрідним переписом населення, завдяки якому можна було визначити підозрілих осіб і довідатися про потенційних зрадників. Спецслужби заслали в сільські місцевості таємних агентів, щоби ті доповідали про будь-які зв'язки підозрюваних етнічних груп, наприклад поляків, із закордоном⁵⁴. Від 1934 року в Україні та в усьому Союзі було викрито численні «організації німецьких шпигунів». Уже на початку 1934 року, після приходу нацистів до влади в Німеччині, Центральний Комітет комуністичної партії прийняв рішення збирати повні й точні дані про всіх німців, які працюють у промисловості й адміністративних органах, і «забезпечити нерозголошення інформації про цей збір даних». За словами одного з тих, хто збирав ці відомості, уже наприкінці 1934 року партія «мала найточнішу інформацію про кількість і зайнятість усіх німців, які мешкали в СРСР. Усі завдання таємних служб і репресії, що відбулися по тому, базувалися на даних, які ми зібрали і впорядкували»⁵⁵.

Отже, під час Великого терору 1937–1938 років ці «ворожі нації» в Україні зазнали непропорційно значних репресій. Український історик з Донецька Володимир Нікольський навів цінні статистичні дані про етнічний склад заарештованих в Україні 1937 року за звинуваченнями у політичних злочинах. Найбільше заарештованих було серед етнічних українців (84 915), далі за кількістю йшли етнічні поляки (30 148), німці (16 228) і росіяни (12 291). Пропорційно ж поляки, німці та інші меншини постраждали набагато більше, ніж українці й росіяни. Етнічні українці становили 78,2 % від усього населення України і 53,2 % від загальної кількості заарештованих. Відповідні цифри для поляків, німців і росіян такі: 1,5 та 18,9 %, 1,4 та 10,2 % і 11,3 та 7,7 %. Подібна ситуація з етнічними греками: хоча їхня кількість і складала всього 0,4 % від українського населення, але серед заарештованих їх було 2,3 %. Відповідні цифри для вірмен та «інших народностей» (включаючи корейців і китайців, але не враховуючи євреїв, білорусів, молдаван, татар, чехів, болгар, ромів) становили 0,01 і 0,05 % та 0,4 і 4,2 % відповідно⁵⁶.

We'll Meet Again in Heaven: Germans in the Soviet Union Write Their American Relatives 1925–1937. Fargo, 2002.

54 *Kuromiya H.* The Voices of the Dead: Stalin's Great Terror in the 1930s. London, 2007. Розділ 12.

55 *Fleischhauer I., Pinkus B.* The Soviet Germans: Past and Present. New York, 1986. Р. 34, 91.

56 *Нікольський В. М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): історико-статистичне дослідження. Донецьк, 2003. С. 339–341.

Очевидно, що етнічні поляки й німці постраждали непропорційно, набагато більше, ніж будь-яка інша група: частка поляків серед заарештованих була у 12,6 раза більшою, ніж та сама частка українців, і в 7,6 раза більшою від частки німців. Заарештованих серед українців і росіян було менше, якщо порівнювати з їхньою часткою населення: 68 % на обидві національні групи — приблизно дві третини. У часи Великого терору Сталін розгорнув польську, німецьку, латиську, грецьку та інші кампанії, спрямовані проти ворожих націй. Проти українців, росіян, білорусів, грузинів та інших народностей особливих кампаній не було. Найбільше потерпали поляки, адже після смерти Пілсудського 1935 року Сталін практично вважав Польщу мертвою. У розпал польської кампанії 1937 року Сталін отримав доповідь про її перебіг від голови НКВД Ніколая Єжова: станом на 10 вересня 23 216 осіб було заарештовано в Союзі, 7 651 в Україні. І зробив грайливу приписку: «Єжову. Дуже добре! Копайте і вичищайте й надалі цей польський шпигунський бруд. Винищуйте його в *інтересах Радянського Союзу*»⁵⁷. Пізніше Сталін зауважував, що «поляк завжди буде поляком»⁵⁸.

Але з німцями вождь був обережніший, так само як і з китайцями, тоді як етнічних корейців з Далекого Сходу до Центральної Азії депортував масово. Сталін знав, що Німеччину не так легко усунути, як Польщу, тому й залишав собі місце для відступу до відновлення дружніх стосунків із Гітлером⁵⁹. Сталін добре розумів, що Корея, колонізована Японією, не існувала як суверенна держава і не могла послужити його потребам, тоді як Китай був міццю, на яку можна було покласти-ся в боротьбі з Японією.

Після Великого Голоду, в якому загинули кілька мільйонів людей, Сталін мав достатньо підстав уважати українців серйозно наляканими. У часи Великого терору українці здавалися йому значно меншою загрозою, ніж етнічні поляки й німці. Українські національні настрої були просто знаряддям для політичної маніпуляції. У більшості випадків з ними розбиралися в негативному сенсі. У грудні 1941 року, коли генерал польського війська Владислав Андерс поскаржився на пронімецьки налаштованих українців у Львові, Сталін відповів: «Це ваші українці, не наші. Ми докладемо спільних зусиль, щоби знищити їх!»⁶⁰ Та вже

57 *Kuromiya H.* The Voices of the Dead. P. 238.

58 *Kuromiya H.* Stalin. Harlow, 2005. P. 181.

59 Коли Сталін проголосив Німеччину основним ворогом Радянського Союзу, він заарештував значно більше людей за те, що вони поляки чи японці, ніж удаваних німецьких шпигунів. Див.: *Kuromiya H., Peplowski A.* La Grande Terreur, connections polonojaponaises (готується до друку в: *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*).

60 *Anders W.* Bez ostatniego rozdziału. Newtown, Wales 1950. P. 123.

невдовзі, 1944 року, у розмові з Оскаром Ланге Сталін пожалівся на те, що українці стали «страшеними націоналістами», хоча в той же час твердо й послідовно захищав Львів як «українське місто» від не менш послідовних і наполегливих зустрічних претензій Польщі⁶¹. Використавши Другу світову війну для знищення українських націоналістів, Сталін спромігся об'єднати українську етнолінгвістичну територію, здебільшого коштом Польщі. Україна, як і Білорусь, тепер набула певної міжнародної політичної ваги. Сталін також зумів закріпити за Україною й Білоруссю місце в ООН.

Саме після того, як 1932 року Сталін поновив дружні стосунки з Польщею, він узявся нищити Україну. Через те, що пізніше Польща відмовилася вступати в альянс із Радянським Союзом, в Україні почали нищити поляків. Розмовляючи в Москві з першим американським послом у Радянському Союзі Вільямом К. Булітом у грудні 1933 року, Сталін доволі красномовно висловив власні погляди. Буліт згадував, що Сталін сказав:

...що він [Сталін] і всі члени радянського уряду вважають, що напад Японії навесні [1934] відбудеться з такою високою ймовірністю, що слід зробити все, щоби захистити західний кордон Радянського Союзу від нападу; що він не боїться безпосереднього нападу з боку Німеччини, Польщі або їх обох, але знає, що між цими двома країнами відбувалися переговори щодо можливого нападу на Радянський Союз, якщо останній буде втягнений у тривалу війну з Японією; що він боявся, що війна з Японією може затягтися на довгі роки і що через кілька років Німеччина й Польща, об'єднавшись, можуть напасти на Радянський Союз, Польща в надії приєднати Україну та частину Литви, а Німеччина — щоб забрати собі решту Литви, Латвію й Естонію⁶².

Терором Сталін намагався усунути найменшу ймовірність того, що Україна потрапить до рук іноземців. Великий Голод завдав Україні надзвичайного болю. Та попри величезні страждання, українці пережили Великий терор легше, і тепер Україну переслідують радше привиди пам'яті Великого Голоду, ніж Великого терору.

Переклала з англійської **Олена ЛЮБЕНКО**

61 *Сталин и Польша. 1943–1944 годы. Из рассекреченных документов российских архивов.* С. 134.

62 *Foreign Relations of United States. The Soviet Union, 1933–1939.* Washington, D. C., 1952. P. 60.

Hiroaki KUROMIYA

The Ukrainian Famine of 1932–1933 and Eurasian Politics

The Ukrainian famine of 1932–33 did not take place in an international vacuum. By time of the famine, Moscow had politically secured the western borderlands by concluding a series of non-aggression pacts with Poland, Estonia, Latvia and Finland. It was the Polish ratification of the Soviet-Polish non-aggression pact in late 1932 that allowed Stalin to terrorize Ukrainian nationalists and to reverse the policy of Ukrainization. The rapprochement with Moscow forced Warsaw to remain silent about the famine in Soviet Ukraine.